

Verslag verkennende arena's Klimaat en Landbouw & Voedsel voor de projectuitvraag concurrentiegerichte dialoog 26 januari 2018

Plenaire deel

De dagvoorzitter Leo Hamerlinck, voorzitter Werkgroep Verdeling Kennisbudget, heette iedereen welkom en introduceerde het onderwerp en het programma. Het plenaire deel ging in op de aanleiding voor de arena en de procedure van de aanbesteding. Daarna gingen we uiteen in twee deelsessies, de Klimaat en Landbouw & Voedsel. Deze deelsessies waren bedoeld om concreet te praten over de vragen die leven bij de partijen en de mogelijkheden die er zijn om deze vragen te beantwoorden.

Na deze introductie lichtte Leo Hamerlinck kort de vier thema's van de concurrentiegerichte dialoog uitvraag toe: Omgevingswet, Nieuwe bedreigende stoffen, Klimaatverandering en Landbouw & Voedsel. De eerste twee werden in de kennisarena op 24 november besproken, voor de laatste twee werd op 26 januari de eerste verkennende arena georganiseerd. Leo Hamerlinck lichtte daarnaast nog een aantal punten toe van de concurrentiegerichte dialoog:

- Het gaat om een bedrag tussen € 800.000,- en 2,0 miljoen (in totaal voor de vier thema's).
- Per thema is een bedrag beschikbaar van €200.000 tot 500.000 (incl. BTW).
- Het Programma KIBO begeleid het proces.
- Doorlooptijd tot definitieve gunning is 6 tot 9 maanden.

Julie Tham en Bernardien Tiehatten, beide van het KIBO, lichtten de aanleiding, mogelijkheden en procedure van deze concurrentiegerichte dialoog toe.

Julie Tham trapt af met het doel van de kennisarena: *Input ophalen voor het concept Programma van Eisen voor de thema's Klimaat en Landbouw & Voedsel.*

De reden om een te kiezen voor een aanbesteding in een vorm gebaseerd op de concurrentiegerichte dialoog is om een probleemstelling te bepalen die leidt tot door de aanbestedende partij (in dit geval de convenantpartijen) gewenste resultaten. Deze procedure wordt ingezet bij complexe vraagstukken en geeft ruimte voor partijen om de probleemstelling en het beoogde resultaat mede vorm te geven. Hierdoor kunnen de partijen samenkomen tot een Programma van Eisen.

Bernardien Tiehatten lichtte de procedure toe en ging in op de stappen en fases van de concurrentie gerichte dialoog. De verkennende arena van vandaag is niet de officiële start van de procedure maar een voorbereidende stap, de officiële start van de procedure is bij het publiceren van het definitieve Programma van Eisen. De procedure bestaat uit een aantal onderdelen, het doel van het doorlopen van deze onderdelen is het komen tot een gezamenlijk gedragen Programma van Eisen.

Ter informatie is in de bijlage is een deelnemerslijst van de dag toegevoegd.

Deze introductie werd in de middag herhaalt voor de deelnemers die enkel naar de deelsessie voor Klimaat kwamen. Corné Nijburg, programmamanager UP Convenant Bodem en Ondergrond, wisselde hierbij Leo Hamerlinck af als dagvoorzitter.

Deelsessie Landbouw & Voedsel

In deze deelsessie, begeleidt door Leo Hamerlinck, werden inleidende presentaties gegeven door Marco Vergeer (Initiatief Bewust Bodemgebruik) en Margot de Cleen (kennisagenda Bodem) (presentatie bijgevoegd in de e-mailbijlage).

De inleidende presentatie concludeerden met een aantal kennisvragen opgehaald door het IBB en de kennisagenda. Deze vragen werden door de deelnemers aangevuld in groepen. De uitkomsten van deze vragen zijn te vinden in de bijlage.

Na het aanvullen van de vragen werd gevraagd aan de deelnemers te prioriteren. Alle deelnemers kregen hiervoor vier groene stickers voor belangrijke vragen, vier rode stickers voor onbelangrijke vragen en één blauwe sticker voor de vraag met de hoogste prioriteit. In de bijlage zijn de uitkomsten van het prioriteren te vinden.

Leo vatte de werksessie samen door een tweetal rode draden te benoemen:

- De vraag wat de bodem waard is kwam in veel vragen weer terug, bijvoorbeeld bij het introduceren van 'true pricing' en het waarderen van gezonde bodem.
- De vraag hoe we bestaande kennis kunnen implementeren.

Vervolg

In de bijlage is aan de hand van de opgeplakte stickers van de deelnemers een prioritering gemaakt van de vragen. Deze vragen zijn voor het opstellen van het eerste concept Programma van Eisen geclusterd per onderwerp (het concept PvE is in de e-mail bijgevoegd en gepubliceerd op TenderNed). De mogelijkheid bestaat om middels een reactie op dit verslag, of door aanwezig te zijn bij de volgende bijeenkomst op 10 april, te reageren op de gemaakte prioritering. Wij zullen dit in het opstellen van het tweede concept Programma van Eisen meenemen.

Deelsessies Klimaat

In deze deelsessie, begeleidt door Corné Nijburg, programmamanager UP Convenant Bodem en Ondergrond, werden inleidende presentaties gegeven door Joke van Wensem (NKWK – Klimaatbestendige stad), Vincent Kuiphuis (Netwerk klimaatadaptatie Nederlandse Steden - KANS) en Jeroen Mekenkamp (Platform slappe bodems en kennisprogramma Klimaat, Water, Bodemdaling) (presentaties bijgevoegd in de e-mail bijlage).

De inleidende presentatie concludeerde met een aantal kennisvragen opgehaald door het NKWK, KANS en het kennisprogramma Klimaat, Water, Bodemdaling. Deze vragen werden door de deelnemers aangevuld in groepen. De uitkomsten van deze vragen zijn te vinden in de bijlage.

Na het aanvullen van de vragen werd gevraagd aan de deelnemers te prioriteren. Alle deelnemers kregen hiervoor vier groene stickers voor belangrijke vragen, vier rode stickers voor onbelangrijke vragen en één blauwe sticker voor de vraag met de hoogste prioriteit. In de bijlage zijn de uitkomsten van het prioriteren te vinden.

Corné sloot de werksessie af met een aantal samenvattende woorden waarbij hij aangeeft dat:

- Zowel klimaatadaptatie als -mitigatie worden benoemd als belangrijke onderwerpen.
- Het gaat voornamelijk om de combinatie van deze twee en hoe dit in de ruimte te ordenen. Bijvoorbeeld hoe maatregelen ten aanzien van bodemdaling intelligent kunnen worden geïntegreerd met geothermie? Wat zijn de mogelijkheden en kansen en waar moeten we op letten?

- Een centrale vraag is: Hoe kunnen mitigatie en adaptatie maatregelen elkaar versterken en waar liggen hier de kansen?

Vervolg

In de bijlage is aan de hand van de opgeplakte stickers van de deelnemers een prioritering gemaakt van de vragen. Deze vragen zijn voor het opstellen van het eerste concept Programma van Eisen geclusterd per onderwerp (het concept PvE is in de e-mail bijgevoegd en gepubliceerd op TenderNed). De mogelijkheid bestaat om middels een reactie op dit verslag, of door aanwezig te zijn bij de volgende bijeenkomst op 10 april, te reageren op de gemaakte prioritering. Wij zullen dit in het opstellen van het tweede concept Programma van Eisen meenemen.

Bijlage 1 – Kennisvragen en prioritering Landbouw & Voedsel

Vraag	Blauw	Groen	Rood
Niet alleen de boer is verantwoordelijke voor een gezonde bodem. Hoe bepalen we wat gezond is?		14	1
Hoe beloon je goed bodembeheer voor klimaatadaptatie en bodemkwaliteit?	1	10	
Hoe komen we tot één, met elkaar afgesproken methode, voor het beoordelen van de waarde van landbouwgrond?		10	1
Overeenstemming over bodemindicatoren meer inhoudelijke kennis nodig in de overheid wie is eigenaar van het probleem?		10	
Kennisdoorwerking en toepasbaar maken van kennis: van bodemdegradatie naar bodemverbetering. (bewustwording/ praktijk toepassing) /hoe krijgen we na pilots het peleton in beweging?		10	5
Hoe betaal en organiseer je meervoudige waardecreatie (meervoudige financiering)?	1	8	
Hoe krijgen we bodem in pachtvoorwaarden?		8	2
Ontwikkelen van langjarige verdienmodel voor boeren (bodem als belangrijkste productie factor)	5	7	
Hoe sluiten we kringlopen ten behoeve van betere bodems?	4	7	
Aantoonbaar maken echte waarde van landbouwgrond	2	7	
Hoe introduceren we true pricing in de landbouw?	4	6	3

Wat is de potentie van duurzame gebiedsontwikkeling in coöperatief verband (living lab)? (experimenteer ruimte economische haalbaarheid?)	1	6	
Wat zijn de voorwaarden en instrumenten om te komen tot: gezonde bodem – gezonde productie – gezonde gewassen – gezonde mensen?	2	5	
Hoe kun je de consument bereiken met gezonde bodem?	1	4	
VGSSM (voluntary guidelines for sustainable soil management) hoe implementeren in NL/EU?		4	
Hoe zorgen we voor onafhankelijk bodemadvies voor de boer?	2	3	8
Hoe kun je een systeem opzetten om boeren te helpen investeren in bodem?		3	
Wie neemt centraal de regie om te komen tot één landelijk geaccepteerde index voor bodemkwaliteit (biologisch, fysisch, chemisch)? Is het denkbaar dit door te ontwikkelen en als standaard de hanteren?	2	2	
Hoe kunnen we in wet- en regelgeving ruimte vinden/ creëren om het financieren van de duurzame ontwikkeling op sector en bedrijfsniveau 'makkelijker' mogelijk te maken?	1	2	
Wat is het effect van het gezond maken van landbouwbodems op klimaatadaptatie (droogte/ wateroverlast)?	1	2	
Meten aan voedselbossen: wat zijn aantoonbare effecten?		2	6
Laat voorbeelden zien aan elkaar – goed voorbeeld doet goed volgen.	2	1	
Onderbouwing voor een nieuw landbouw systeem tov huidig systeem (reken uit dat het economische haalbaar is)	1	1	
Wat betekent het voor Nederland als wij omschakelen, maar andere landen niet?	1	1	3
Bewustwording en regelgeving voor ketenpartijen en erfeigenaren.		1	

Hoe vergroten we de bewustwording van boeren en hoe vergroten we het kennisniveau van boeren omtrent duurzame landbouw?		1	
Wat is de minimale set gegevens waar een bodemcertificering aan moet voldoen?		1	
Werken aan landherstel, niet omdat het moet maar omdat we/ze het willen.	2		1
Inzicht in welke gebieden eigenlijk nog wel geschikt zijn voor landbouw (bodemdaling/ plicht van waterschappen) nu en straks?	1		2
Wat is het effect van micronutriënten in de bodem op voeding en gezondheid?			
Wat is het effect van geneesmiddelen in de bodem op voeding en gezondheid?			

Bijlage 2 – Kennisvragen en prioritering Klimaat

Vraag	Blauw	Groen	Rood
Governancemodel publiek-privaat-collectief voor benutting van de ondergrond voor hernieuwbare energie (afweging belangen, risicobeheersing, verevenen baten en lasten)		10	
Welke bruikbare data hebben we voor bodem in de stad tov samenstelling, plein, riool, grondwater, morfologie, bodemverontreiniging, etc. en hoe kan dit inzichtelijk gemaakt worden richting kansen en risico's klimaat adaptatie?	1	8	
Visie en kennisontwikkeling voor integratie bovengrond – bodem – (diepe)ondergrond	1	7	
Modellering bodemdeformatie.		7	1
Hoe kunnen nieuwe teelten en technieken, cultureel erfgoed en CO ₂ credits in de praktijk bijdragen aan een rem op uitputting van veenweidegebieden en een klimaat adaptief buitengebied?	1	6	
Stedelijk: Hoe kunnen nieuwe technieken (bv ophoogmaterialen), aanpassingen in governance (bv life cycle costs), cultureel erfgoed en adequate informatie (meten/monitoren) in de praktijk bijdragen aan de leefbaarheid en klimaatbestendigheid van stedelijk gebied op slappe bodem?	1	6	
Water in de stad	1	6	
Functie volgt peil ipv peil volgt functie, met experimenteer ruimte.	2	5	8
Meten aan bodemdaling(satelliet, extenso meting)	4	4	1
Kennis over betekenis van de bodem en ondergrond in de stad voor:	3	4	

3D druk op de ondergrond als gevolg van klimaatontwikkelingen (klimaatatlas en 4D tijd/actor, wanneer wat nodig is)	2	4	3
Over hoeveel jaar moeten we de veengebieden opgeven? En wat dan?	1	4	
Welke (proces) informatie over je bodem – oppervlakte water – grondwater – rioolsysteem heb je minimaal nodig voor afwegingen aanpak bodemdaling en klimaatadaptatie?		4	
Hoe deel je kennis, hoe maak je de kennis toepasbaar en hoe zorg je voor een cultuuromslag/bewustzijn?	1	3	
Lange termijn		3	
Gebruik grondwater(peil)		3	
Waarderingsstelsel veen	1	2	
Kennis over bodemopbouw en bodemdaling op straatniveau.	1	2	
Hoe koppel je mitigatie aan adaptatie (en vice versa)?	1	2	
Innovatieruimte		2	
Blauw-groene maatregelen		2	
Bodemdaling		1	
Relatie hydrologie, bewerking, etc: een bodemkaart		1	
Hoe positioneren we boven en ondergrond in de omgevingsvisie?	1		2
Hoe lang gaan e door met huidige waterkeringen in relatie tot bodemdaling?	1		

Pool van uitwisseling van expertise en ervaringen en leren van inspirerende voorbeelden.			
	Reliëf		2
	Vocht in gebouwen		7
Decentrale oplossingen voor drinkwater, riool en afval h2o-zuiveringen			3
Grondwater en bodemverontreiniging in relatie tot peilbeheer (tegels uit de tuin)?			4

Bijlage 3 – Deelnemerslijst

Naam	Organisatie
Albert de Vries	Antea Group
Anne Wim Vink	Waterschap Aa en Maas
Annelies de Graaf	BURO38
Arjan de Laet	Gemeente Zaanstad
Arnout Venekamp	Provincie Drenthe
Bernardien Tiehatten	Organisatie
Daan Kuiper	CropEye
Dolf Kern	Hoogheemraadschap van Rijnland
Ebbing van Tuinen	Witteveen+Bos
Edwin van der Strate	Tauw bv
Elmert de Boer	RWS
Emile Hagelen	Provincie Gelderland
Erik Schurink	Lievense CSO
Erik Verhallen	Rijkswaterstaat
Frank Volkering	Tauw
Frans Mulder	Provincie Groningen
Fred de Haan	Waternet
Geert Thussen	Provincie Noord-Brabant
Gemma van Eijsden	Rws
Gerben Mol	Wageningen University & Research
Han Frankfort	Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Harry Sikkema	Tauw
Hein Haak	Tcbb
Henk Driessen	Provincie Gelderland
Hilde Westera	Rijkswaterstaat
Jaap Bloem	Wageningen University & Research
Jaap Feil	H2o-job
Jan Gijsbers	Tcbb
Jannemarie de Jonge	Wing
Jan-Paul Wagenaar	Louis Bolk Instituut, Bunnik
Jeanôt van Belkom	Provincie Noord-Holland
Jentse Hoekstra	Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Jeroen Brouwer	Gemeente Katwijk
Jeroen Mekenkamp	Regio Midden Holland
Joerie Verheijden	Nelen & Schuurmans
Johan Valstar	Deltares
Joke van Wensem	Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Jos van Wersch	Organisatie
Joyce Zwartkruis	RIVM
Julie Tham	Organisatie
Kees Broks	STOWA
Leo Hamerlinck	Organisatie
Leonie van der Voort	Cascade
Marc Balemans	Gelderland (DAW-coördinator)
Marco Vergeer	Royal Haskoning DHV
Margot de Cleen	Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Marianne Hoogmoed	Van Iperen
Marinus Stulp	Gemeente Den Haag
Marja Korevaar	Provincie Limburg
Martijn Erkelens	Organisatie
Martin Bouwman	Waterschap de Bommel
Martin Peersman	Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Martin Veenfliet	Waterschao Hunze en Aa's
Matté Egging	AT Osborne
Nancy Meijers	Ministerie van LNV
Nienke Holl	Louis Bolk

Peter Kuikman	Wageningen Environmental Research (Alterra)
Peter Sloot	Aequator Groen & Ruimte
Peter Warnier	Provincie Limburg
Piet Meertens	Waternet
Piet Otte	RIVM
Reinout de Oude	Witteveen+ bos
Sannah Nagelkerken	H2o-job
Susanne Laumann	Tauw
Sven Stielstra	Bioclear Earth
Sytze Keuning	Bioclear Earth
Thuy Do	Gemeente Rotterdam
Tommy Bolleboom	RWS
Vincent Grond	KANS netwerk
Walter Jonkers	Provincie Zeeland
Werncke Husslage	Beleidsmedewerker Bodem & Ondergrond